

Грозян Н.Ф., Прудникова Т.І.

ФРАЗЕОЛОГІЧНА МІКРОСИСТЕМА “ЛЮДИНА” ЯК ФРАГМЕНТ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ: ІДЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

За останні 20-30 років було написано ряд монографій, статей і дисертацій, у яких досліджувалися ідеографічні групи ФО на матеріалі різних мов, з'ясувалися деякі теоретичні проблеми фразеологічної ідеографії. Варто зазначити, що перші кроки на шляху розв'язання цієї складної й багатопланової проблеми зроблено (див. праці: А.С. Аксамитова, М.Ф. Алефіренка, Л.І. Антропової, Є.Ф. Арсентьєвої, Ю.О. Гвоздарьова, Н.Ф. Грозян, М.Т. Демського, Т.О. Зуєвої, А.М. Емірової, І.О. Іонової, О.М. Каракуці, І.В. Кашиної, С.І. Кравцової, Т.В. Крисенко, В.М. Мокієнка, Т.Г. Нікітіної, Є.М. Покровської, Ю.Ф. Прадіда, А.Д. Райхштейна, П.О. Редіна, М.С. Ротової, Л.М. Рязановського, Ю.П. Солодуба, В.Д. Ужченка, М.Ф. Шумілова, Н.В. Щербакової та ін. учених).

При величезній кількості досліджень, присвячених фразеології, роботи ідеографічного плану складають одиниці. Ідеографічні дослідження фразеології різних мов розвиваються нерівномірно. Фрагментарні ідеографічні описи російських фразеологізмів охоплюють уже більшу частину фразеологічного фонду й могли б покрити майже всю ідеографічну сітку, якби така для фразеології була розроблена [1, с. 8]. Актуальним є зауваження А.М. Емірової про те, що фразеологія повинна стати об'єктом окремого ідеографічного опису [2, с. 66]. Українська фразеологічна ідеографія – не виняток. Багатий фразеологічний фонд української мови ще чекає детальної систематизації в ідеографічному аспекті. Для представлення всіх фразеологічних одиниць (ФО) потрібен окремий ідеографічний словник. Єдиний на сьогодні ідеографічний “Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь: Эмоции человека”, автором якого є Ю.Ф. Прадід [3, с. 145], відображає фрагмент мовної картини світу, виражений фразеологічними одиницями.

Актуальність дослідження визначається, по-перше, посиленням в україністиці інтересу до опису окремих фразеологічних мікросистем; по-друге, потребою подальшого вивчення фразеологічних мікросистем української мови, залучаючи до аналізу деякі дані теорій, висновків інших наук.

Загальною тенденцією сучасного лінгвістичного пізнання є рух від сфери системи до центру всіх систем – до людини [4, с. 105]. Дослідники фразеології неодноразово звертали увагу на її антропологічний характер. З цього приводу А.М. Емірова пише: “Фразеологія покриває переважно ті ділянки дійсності, які безпосередньо пов'язані з людиною, з її баченням, оцінкою реалій, з психічними особливостями особистості – пізнавальними процесами, емоційно-вольовою стороною психіки, індивідуально-типологічними особливостями особистості тощо” [5, с. 29-30]. Мотив антропоцентричного підходу до мови найбільш повно й голосно пролунав у праці В. Гумбольдта «О различии строения человеческого языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода» [6], яка стала однією з основоположних у розвитку мовознавства. Він зазначав: «Позначення окремих внутрішніх і зовнішніх предметів справляє більш глибокий вплив на чуттєве сприймання, фантазію, почуття і через взаємодію цих явищ – на характер узагалі, оскільки в цьому випадку справді сполучаються природа і людина, справді матеріальна речовина з духом, що її формує. У цій царині особливо чітко проступає національна своєрідність. Це пояснюється тим, що людина, пізнаючи природу, наближається до неї і довільно виробляє своє внутрішнє сприйняття відповідно до того, в які відношення один з одним вступають її духовні сили. І це також знаходить своє відображення в мові...» [6, с. 86].

Одним із видатних філологів, що надавали великої ваги проблемам взаємодії мислення людини, її світогляду й мови, був О.О.Потебня. Він писав: «...Якщо з погляду протиставлення та розуміння мова є посередником між людьми та сприяє досягненню істини в чисто суб'єктивному колі, то, з другого боку, вона служить середньою ланкою між світом речей, що пізнаються, та особою, яка пізнає, і в цьому розумінні поєднує в собі об'єктивність та суб'єктивність» [7, с. 38]

Думка про зв'язок людини й мови, духовного й матеріального життя людини й мови виявилася дуже плідною й актуальною донині. Уже в наш час до цього питання звернулись дослідники в різних країнах: Росії (Ю.Степанов, В.Топоров), Німеччині (Л.Вайсгербер, Г.Хрїстманн, Й.Ціммерманн), Польщі (Е.Бартмінський, А.Манчик). В Україні ці проблеми досліджують Л.Лисиченко, С.Єрмоленко, Н.Сологуб, Л.Ставицька та ін. Цей період у розвитку мовознавства відзначається тим, на думку Л.А.Лисиченко, «що мова розглядається не тільки як система, але ...як певна картина світу» [8, с. 82]. Для мовної картини світу важливі три явища, тісно пов'язані між собою: **людина – світ – мова**. Отже, для характеристики мовної картини світу з антропологічного погляду вихідною точкою є людина, яка пізнає належний від неї світ і створює засоби фіксації та передачі знань про нього іншим людям і для власного пізнання. Фразеологізм, як будь-який інший мовний знак, позначаючи певну ділянку, фрагмент мовної картини світу, репрезентує інформацію щодо аспектів пізнання його елементів людиною.

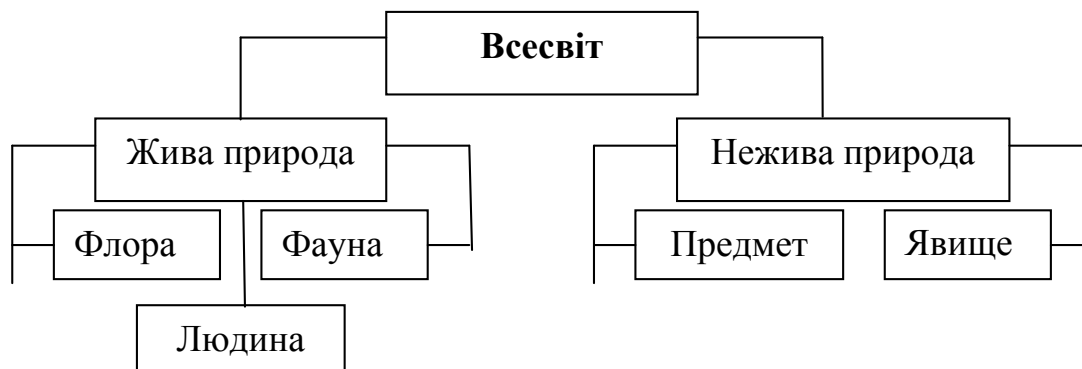
Поділяємо думку Ф.О. Прадіда, що серед першочергових теоретичних завдань фразеологічної ідеографії є опис лінгвістичних та екстралінгвістичних принципів вирізнення окремих фразеологічних мікро- та макросистем, опрацювання класифікаційної схеми, яка б повно та всебічно характеризувала світобачення людини, що виражається фразеологічними засобами мови, тобто структури ідеографічної ієрархії фразеологічної системи мови [9, с. 11]. Теоретичні та практичні засади вирізнення окремих фразеологічних мікро- та макросистем, як свідчить проведений нами аналіз наукових праць, були предметом спеціального дослідження в монографії Ю.Ф. Прадіда “Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень)” [9]. Автор слушно зауважує: “Вирізнення як лексичних, так і фразеологічних мікро- та макросистем повинно базуватися на врахуванні не лише лінгвістичних, але й позалінгвістичних факторів” [9, с. 11-12]. На нашу думку, ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць, як і лексичних, повинна підпорядковуватися екстралінгвістичному членуванню світу й будуватися на поняттєво-логічних принципах, ґрунтуватися на наявності в усіх членів певної мікро- чи макросистеми спільної семантичної ознаки, яка є для даної мікросисте-

**ФРАЗЕОЛОГІЧНА МІКРОСИСТЕМА “ЛЮДИНА” ЯК ФРАГМЕНТ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ:
ІДЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

ми інтегруючою [9; 10; 11]. З цього приводу необхідно зауважити, що на це неодноразово звертали увагу мовознавці М.Ф. Алефіренко [12, с. 16], А.М. Емірова [13, с. 66], В.М. Мокієнко [14, с. 222-223], В.Д. Ужченко [15, с. 17] та ін.

Запропонована “Робоча схема основних знань людини про навколишній світ” (див. схему 1) може лягти в основу опису фразеологічної картини світу [дет. про це див.: 9; 10; 11]. Найвищою ланкою в структурі ідеографічної класифікації слів і ФО є архіполе (див. схему 1).

Схема 1. Робоча схема основних знань людини про навколишній світ

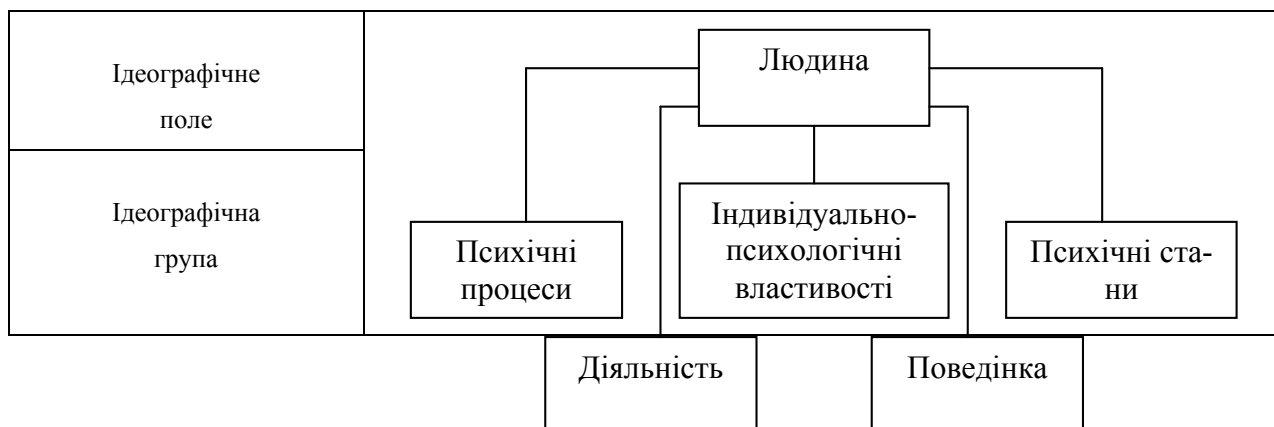
Увесь фразеологічний склад будь-якої мови можна об'єднати в архіполя “Жива природа” й “Нежива природа”. Пропонована схема не випадково називається робочою, оскільки потребує доопрацювання, уточнень. Для того, щоб створити цілісну схему ідеографічної класифікації необхідно проаналізувати весь фразеологічний склад мови. Але на сучасному етапі вивчення розвитку фразеології навряд чи варто ставити перед собою програму максимум – глобального охопту й опису в ідеографічному аспекті фразеологічного складу мови в цілому, доцільніше, на думку фахівців, вирізняти й описувати окремі поняттєві поля, тобто йти не за принципом “зверху-вниз”, а за принципом “знизу-вверх” [16, с. 12; 9, с. 16; 13, с. 62; 17 та ін.].

Аналіз фразеологічного складу української мови (та власне й інших мов) свідчить про неоднаковість розподілу ФО за предметно-поняттєвими зонами, які характеризують різні сторони Всесвіту. Скажімо, не покриваються ФО такі макросистеми як “Флора”, “Фауна” й деякі інші.

Багато наук вивчають людину, і лише перед психологією вона постає у всій повноті її виявів. Це ставить психологію в особливі стосунки з іншими науками: вони змушені звертатися до психології в пошуках необхідних для них даних. Отже, як зазначає П.А. М'ясоїд, “психологія мусить не стільки користуватися здобутками суміжних дисциплін, скільки збагачувати їх своїми досягненнями” [18, с. 66]. Психологічна наука певним чином керується дослідженням мовного матеріалу та мовленнєвої діяльності, вивчає мовну поведінку людини, оскільки це сприяє досягненню її головної мети – аналізу духовного, психічного світу особистості [дет. про це див.: 19; 20; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 29]. Лінгвістика зі свого боку розглядає мову як феномен психологічного стану й активності людини або народу, їхньої поведінки. Мовознавці звертаються до психології, використовуючи результати досліджень психологів для ідеографічного опису фразеологічного складу мови [дет. про це див.: 2; 5; 9; 10; 11; 13].

ФО, що об'єднуються в ідеографічному полі “Людина”, є різноманітними не лише за будовою, функціональними особливостями, але й за семантикою. Це твердження зумовлює розгалужену структуру ідеографічного поля ФО «Людина» (див. схему 2), яка відповідає рубрикації, поданій у психологічній науці:

Схема 2. Структура ідеографічного поля ФО “Людина”

У ідеографічному полі «Людина» об'єднуються ідеографічні групи, що позначають:

1) психічні процеси людини: *дзвонити зубами*. Тремтіти від холоду [ФСУМ, с. 234]. ... *Та як ти [Елено,] й нині дбаси передусім за свою честь і не хочеш тут зоставатись голою, то звертай свої благання до*

того, в чийх обіймах ти не соромилась утішатись тої пам'ятної ночі, коли чула, як я, **дзвонячи зубами**, тупцявся по снігу в твоїм дворі ... (Боккаччо, перекл. Лукаша); **вдаряти в ніс**. Гостро відчувати неприємний або різкий запах [ФСУМ, с. 71]. Від першого дотику **вдарила в ніс** порохнява, матрац був потертий, дірявий (А. Хитняк); **тримати в голові**. Постійно пам'ятати що-небудь, не забувати чогось [ФСУМ, с. 896]. Він, *Дорохтей*, усі борги **тримає у голові**, а Терентій розкрутив таке колесо, що ніяка пам'ять усього не втримає (М. Стельмах) та ін.;

2) індивідуально-психологічні властивості людини: **бистрий на розум**. Здатний добре й швидко міркувати; кмітливий [ФСУМ, с. 23]. **Бистра на розум**, вона розмовляла так жваво й дотепно, ... що ... слухати її не можна було без зворушення і теплої посмішки (Я. Гримайло); **мухи не зобидить (не скривдить)**. Хто-небудь дуже спокійний, сумирний, лагідний [ФСУМ, с. 343]. Санчо Панса, який біг за ним [Дон Кіхотом] позаду що є сили, гукнув до напасника, щоб не бив уже хоч лежачого, бо то, мовляв, мандрований і до того ж зачарований лицар, який, скільки живе, і **мухи ніколи не скривдив** (Сервантес, перекл. Лукаша); **голова на плечах (на в'язах)**. Хто-небудь розумний, тямущий, кмітливий [ФСУМ, с. 182]. [Свирид:] У іншого ніби й **голова на плечах**, а придивившись гарненько ... [Пилип:] Побачиши порожнє місце (М. Кропивницький); **вітер у голові**. Хто-небудь легковажний, несерйозний [ФСУМ, с. 131]. Серце [у дівчини] з перцем і **вітер у голові** – мабуть у той день, як вона народилась, на морі гуляла буря (Стіль, перекл. Лукаша) та ін.;

3) психічні стани людини: **сон морить**. Хто-небудь засинає [ФСУМ, с. 843]. Вона ж [князівна] наступного дня одіслала покоївку своїх – нібито **сон їх морив**, замкнулася сама в тій кімнаті, одчинила потайні двері й пішла в печеру до Гвіскарда (Боккаччо, перекл. Лукаша); **сон не береться**. Кому-небудь не спиться [ФСУМ, с. 843]. **Сон не брався** її [Кателли] майже цілу ніч, вона все думала, що має казати мужеві, як зійдеться з ним у лазні (Боккаччо, перекл. Лукаша); **серце обривається (обривалося)**. Хто-небудь дуже хвилюється, відчуває тривогу [ФСУМ, с. 796]. Тимкові почулося, ніби його хтось покликав. Оглянувся і побачив Солов'я. **Серце обривалося**: “Ну, так і є – до командира!” (Ю. Збанацький); **хилить на сон**. Кому-небудь хочеться спати [ФСУМ, с. 925]. Перед світом його [чоловіка] почало **хилити на сон**, і він пішов спати в той придомок (Боккаччо, перекл. Лукаша) та ін.;

4) діяльність людини: **перевернути (зрушити і т. ін.) вернути гори**. Зробити, виконати велику, навіть неможливу роботу; зробити дуже багато [ФСУМ, с. 613]. Закваска в неї [вчительки] крута, робоча. Уся в батька ... *Отак би їм учителів, то б Кочубей з ними це гори вернув* (В. Кучер); **гнути горба (горб)**. Дуже багато, важко працювати [ФСУМ, с. 175]. Он скільки *рукоmessників чужинських гнуть горба* на зимовому *стойбищі Батия!* (Р. Іваненко); **точити [свій] піт**. Тяжко працювати на кого-небудь [ФСУМ, с. 893]. [Цепко:] За вами панство цілого світу, з нами нікого. Ми самі! Робітники й селяни, що вже сотні літ **точимо свій піт на вас** (Ірчан Мирослав) та ін.;

5) поведінку людини: **відбирати (віднімати) / відібрати (відняти) життя**. Позбавити кого-небудь життя; вбити [ФСУМ, с. 114]. Немов полуда, спало засліплення його [Бовдура] очей... *Що він зробить?... За що позбавив життя сесю молоду людину?* (І. Франко); **зводити / звести рахунки**. Мстити кому-небудь, каруючи, розправлятися з кимось за що-небудь [ФСУМ, с. 327]. В думці він уже торжествував: “*Іди, товаришу Яремчук, одержуй директиви. Та назад ти не повертайся: тут тобі й лежатє на дорозі з діркою в черепі. Зведемо старі рахунки до кінця...*” (І. Цюпа); **дерти шкуру (шкіру)**. Жорстоко знущатися з кого-небудь, катувати когось [ФСУМ, с. 233]. – *А якби й загубив [ножа], то що? – лукаво задирався хлопець. – Я би з тебе шкуру пасами на гаманці дер би!*. От що (О. Гончар) тощо.

“Крім того ряд ФО української і російської мов, – зауважує Ю.Ф. Прадід, – характеризує людину взагалі” [9, с. 38]. Тут виділяються синонімічні ряди з такими значеннями:

1) людина, яка займає високу посаду або має велику вагу, великий вплив у суспільстві, у якомусь колективі: **велике цабе**. Батько Жізелі тепер **велике цабе**, їй не випадає з'являтися на людях з простим докером (Стіль, перекл. Лукаша); **птах високого польоту**. Там серед послів сьогодні якийсь **птах високого польоту** завітав до нас у коло, – *згадав Шаула, виходячи на майдан* (І. Ле); **важна птиця**. Де ж, ми великий пан – *кадильницю за попом треба нести, а ми – не робітниця, не наймичка, ми – важна птиця* – *паламарка* (Панас Мирний) та ін.;

2) людина, яка не займає визначного становища в суспільстві, не має ніякої ваги, ніякого значення: **птах дрібного льоту**. Та в той день, коли Саладін обгорнув християнський табір і зайняв у полон майже все військо, серед тих вояків помер і був похований один провансальський лицар, **птах дрібного льоту**, на ім'я Торелло з Діня... (Боккаччо, перекл. Лукаша); **невелика цяця**. І мали [візниці] думку прокотити заїжджого барина на славу, та староста охолоджував: не дуже лиш *знатимеш коней: невелика цяця* іде (Панас Мирний) та ін.;

3) досвідчена людина: **старий горобець**. – *Не води мене за ніс, Федю. Я старий горобець* (П. Загребельний); **тертий калач**. – *Я, шановний, – тертий калач, шукай когось дурнішого* (І. Григурко); **битий жак**. Шовкун, **битий жак!** *Недаром він посивів, сидячи над бумагами* (Панас Мирний) та ін.

Отже, ідеографічне поле ФО “Людина”, відображаючи фрагмент мовної картини світу, є складним й розгалуженим. Як свідчить проведений вище аналіз, у ідеографічному полі “Людина” об'єднуються ФО, що характеризують психічні процеси, індивідуально-психологічні властивості, психічні стани, поведінку, діяльність людини й людину взагалі.

Дослідження окремих фразеологічних мікросистем створить передумови для укладання фразеологічних словників ідеографічного типу.

Перелік умовних скорочень

дет. – детальноше; див. – дивіться; с. – сторінка; т. ін. – таке інше; ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993 – Кн. 1-2.

Джерела та література

1. Никитина Т.Г. Идеографические аспекты народной фразеологии на материале Псковских говоров: Ав-

**ФРАЗЕОЛОГІЧНА МІКРОСИСТЕМА “ЛЮДИНА” ЯК ФРАГМЕНТ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ:
ІДЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

- тореф. дис. ... д-ра філол. наук. – СПб., 1996. – 42 с.
2. Эмирова А.М. Фразеологическая идеография, предмет и задачи // Вопросы фразеологии: Сб. науч. статей. – Самарканд, 1984. – С. 64-68.
  3. Прадид Ю.Ф. Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь: Эмоции человека. – Симферополь: Редотдел Крымского комитета по печати, 1994-2. – 243 с.
  4. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
  5. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативно-прагматическом освещении: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – Ташкент, 1989. – 41 с.
  6. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода // Хрестоматия по теории языкознания XIX – XX веков. – М., 1956.
  7. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. I – II. – М., 1958.
  8. Лисиченко Л.А. Рівні мовної картини світу і їх взаємодія // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць. Харків, 2005. – Вип.16.– С. 80-87.
  9. Прадід Ю.Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / НАН України, Ін-т української мови; Відп. ред. О.О. Тараненко. – К.: Сімферополь, 1997. – 252 с.
  10. Прадид Ю.Ф., Грозян Н.Ф. Актуальные теоретические проблемы фразеологической идеографии // Ономастика і апелятиви: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 4. – С. 102-105.
  11. Прадид Ю.Ф., Грозян Н.Ф. Принципы выделения лексических и фразеологических микро- и макросистем // Материалы конф. «Принципы и методы функционально-семантического описания языка: итоги, направления, перспективы». – М.; Симферополь, 1997. – С. 229-232.
  12. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології. – Харків: Вища школа, 1987. – 134 с.
  13. Эмирова А.М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте. – Ташкент: ФАН, 1988. – 91 с.
  14. Мокиенко В.М. Славянская фразеология. – 2-е изд., исправл. и допол. – М.: Высшая школа, 1989-2. – 287 с.
  15. Ужченко В.Д. Историко-лінгвістичний аспект формування української фразеології: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. – Дніпропетровськ, 1994. – 34 с.
  16. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. На пути к идеографическому описанию русской идиоматики // Фразеологические словари и компьютерная фразеология: Тез. сообщ. школы-семинары 13-17 ноября 1990 г. – Орел, 1990. – С. 12-13.
  17. Грозян Н.Ф. Фразеологічна мікросистема “Поведінка людини” в українській мові (ідеографічний і аксіологічний аспекти): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
  18. М’ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1998. – 479 с.
  19. Бондаренко О.Ф. Факторний аналіз психолінгвістичних особливостей висловлювання у психотерапії // Мовознавство. – 1991. – № 4. – С. 3-17.
  20. Дридзе Т.М. Организация и методы лингвосоциологического исследования массовой коммуникации. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – 281 с.
  21. Дридзе Т.М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации: Проблемы семиосоциопсихологии / Отв. ред. И.Т. Левыкин. – М.: Наука, 1984. – 268 с.
  22. Дридзе Т.М. Язык и социальная психология / Под ред. А.А. Леонтьева. – М.: Высшая школа, 1980. – 224 с.
  23. Кацнельсон С.Д. Речемыслительные процессы // Вопросы языкознания. – 1984. – № 4. – С. 3-13.
  24. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
  25. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе / Пер. с фр. А.К. Черноглазов. – М.: Гнозис, 1995. – 100 с.
  26. Психолінгвістическіе проблеми семантики. – М.: Наука, 1983. – 285 с.
  27. Анциферова Л.И. Психология повседневности: жизненный мир личности и «техники» ее бытия // Психологический журнал. – 1993. – № 2. – С. 3-17.
  28. Лурия А.Р. Язык и сознание. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – 319 с.
  29. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 207 с.

Киримов Т.Н.

**ИЗУЧЕНИЕ БИБЛИОГРАФИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ КАК ОДИН ИЗ АСПЕКТОВ
ИСТОРИОГРАФИИ КРЫМСКОТАТАРСКОЙ ДОВОЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
(на примере Джемиля Керменчикли)**

Постановка проблемы:

За последнее время среди ученых литературоведов, историков заметно возрос общий интерес к исторической эволюции крымскотатарской литературы и культуры. Особое предпочтение отдается периоду культурно-просветительской деятельности И. Гаспринского, сподвижникам крымскотатарской культуры революционного и послереволюционного Крыма.

На базе материалов раритетной довоенной печати, архивных дел, ценных рукописей из личных фондов крымскотатарских деятелей литературы, культуры, а также на основе современных научных исследований составляются справочники, библиографические указатели, словари, энциклопедии.

Своими научными трудами, энциклопедическими, справочными, библиографическими изданиями, посвященными крымскотатарской культуре и литературе, известны такие авторы как: И. А. Керимов, Ш. Э. Юнусов, Ю. У. Кандымов, Д. П. Урсу, В. Ю. Ганкевич, Н. С. Сейтягьяев, Н. Р. Абдульваапов, З. Куртнезир, Р. Фазылов, С. Нагаев, Н. Ягья. Из зарубежных авторов – Я. Акпынар, Х. Кырымлы, К. Чапраз, У. Ак-